

Іваницька М.Л.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАЧІВ-ЕМІГРАНТІВ У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Стаття розглядає діяльність культурних діячів, емігрантів з України, у повоєнній Західній Німеччині. Серед них виокремлено: 1) носіїв німецької мови (як от вихідця з Галичини Ганса Коха), 2) українських науковців довоєнної хвилі еміграції (Дмитра Чижевського, Івана Мірчука), 3) представників (по)воєнної хвилі еміграції – Юрія Бойка-Блохина, Анну-Галю Горбач, Ігоря Костецького, Михайла Ореста, Юрія Косача та ін. Ставиться питання про відкритість / закритість української еміграції до виходу на німецьку літературну сцену, про готовність до популяризації української літератури, висвітлюється роль перекладачів як міжкультурних посередників і реценція їхньої діяльності. Проаналізовано збірку перекладів української поезії «Gelb und Blau: Moderne ukrainische Dichtung in Auswahl» та антології української прози „Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts“ (1959) і „Ein Brunnen für Durstige und andere ukrainische Erzählungen“ (1970).

Ключові слова: українська література, українсько-німецький літературний переклад, культурна політика, картина світу, антологія.

Інформація про автора: Іваницька Марія Лонгинівна, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри германської філології та перекладу Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Електронна адреса: ivanytska@ukr.net

Ivanytska M.

UKRAINIAN EMIGRE TRANSLATORS' ACTIVITY IN WEST GERMANY AFTER WORLD WAR II

Abstract. The article provides an insight into the work of cultural activists in Germany in the post-war decades. It delineates the following groups of translators and popularizers of Ukrainian literature in West Germany: 1) German speakers: Halychyna descendant Hans Koch and Elisabeth Kottmeier, the wife of the Ukrainian poet Igor Kosteckyj; 2) the Ukrainian scholars who began their activity before the war: Dmytro (Dimitrij) Tschizewskij, Iwan Mirtschuk; 3) representatives of the younger wave of emigration – Jurij Bojko-Blochyn, Olexa and Anna-Halja Horbatsch, Igor Kostetskyj, Mychahlo Orest, Jurij Kossatsch and others.

The author reflects on the question whether or not the post-war Ukrainian emigration was integrated into a wider context of German culture. This is analyzed from the vantage point of the Western European reader's/ literary critic's readiness for the reception of Ukrainian literature. Among the first promoters of Ukrainian literature was the Artistic Ukrainian Movement (Munich), whose member of the board, Jurij Kossatsch, published the first review of the then contemporary Ukrainian literature in the German language “Ukrainische Literatur der Gegenwart” (1947).

The author analyzes the first collection of translations of Ukrainian poetry “Gelb und Blau: Moderne ukrainische Dichtung in Auswahl” (“Yellow and Blue: Selected Contemporary Ukrainian Poetry”) compiled by Wolodimir Derzhawin, who condemned the persecution and extermination of poets in the USSR, criticized proletarian literature and the choice of authors. The preface by Derzhawin testified to the conviction of Ukrainian emigrants that free Ukrainian literature could flourish only in the exile. The work of the translators' tandem of Igor Kosteckyj and Elisabeth Kottmeier is further described.

The chronological and quantitative comparison of scholarly publications on Ukrainian literature in the then West Germany revealed that one of the major accomplishments of the Ukrainian diaspora was the transition from the complete lack to a gradual increase of interest in the aforementioned subject.

The article emphasizes the significance of the translating activity of Anna-Halja Horbatsch aimed at introducing Ukrainian literature to the German Slavic Studies scholars along with ordinary readers. This was made possible when large collections of translations “Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts” (Blue November: Ukrainian writers of this century) and “Ein Brunnen für Durstige” (“The Well for the Thirsty”) were out, and in the 90s – when the publishing house specializing in translations from Ukrainian literature was founded. The Soviets' negative reaction to those and previous publications is perceived as a manifestation of the political engagement of socialist literary criticism.

Conclusion: Anna-Halja Horbatsch' contribution to the systematic acquaintance of the West German reader with modern Ukrainian literature is by far the most significant due to her numerous translations, scholarly articles, and critical reviews.

Key words: Ukrainian literature, Ukrainian-German literary translation, cultural policy, picture of the world, anthology.

Information about author: Ivanytska Maria, Doctor of Philology, Associate Professor, Head of the Department of German Philology and Translation of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

E-mail: ivanytska@ukr.net

Ivanytska M.

DZIAŁALNOŚĆ UKRAIŃSKICH TŁUMACZY-EMIGRANTÓW W NIEMCZECH ZACHODNICH PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Streszczenie. Artykuł omawia działalność ukraińskich postaci kultury w powojennych Niemczech Zachodnich. Są wśród nich: ukraińscy uczeni przedwojennych fal emigracji (Dmitrij Chyżhevsky, Ivan Mirchuk) i przedstawiciele (na) fali emigracyjnej – Jurij Bojko-Błochin, Anna -Galja Horbach, Igor Kostecki, Michaiło Orest, Yuri Kosach i inni. Artykuł porusza kwestię gotowości ukraińskiej emigracji do wejścia na niemiecką scenę literacką i popularyzacji ukraińskiej literatury. Opisano rolę tłumaczy ukraińskich jako pośredników międzykulturowych. Autor analizuje zbiór tłumaczeń poezji ukraińskiej «Gelb und Blau: Moderne ukrainische Dichtung in Auswahl» i antologię ukraińskiej prozy „Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts“ (1959) i „Ein Brunnen für Durstige und andere ukrainische Erzählungen“ (1970).

Słowa kluczowe: literatura ukraińska, ukraińsko-niemiecki przekład literacki, polityka kulturalna, obraz świata, antologia.

Nota o autorze: Ivanytska Maria, doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny, kierownik katedry filologii germańskiej i tłumaczenia Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie.

E-mail: ivanytska@ukr.net

Сучасна філологічна наука відкривається до міждисциплінарних досліджень і завдяки цьому вдається висвітлити нові аспекти явищ, які стоять на перетині літератури, перекладу, соціології та політики. Зокрема, сьогодні знову набуває ваги питання при представлення України та її культури за кордоном. Це питання знаходилося у центрі уваги українських емігрантів, які змушені були залишити свою країну після Другої світової війни. Діяльність українських науковців та культурних діячів цієї епохи, які працювали над перекладами української літератури і в такий спосіб популяризували Україну на німецькомовних теренах, досліджена лише спорадично. На увагу заслуговують праці І. Юрової, М. Стеха, А. Білої, присвячені творчій особистості Ігоря Костецького, розвідки Я. Закревської, П. Рихла, Л.Тарнашинської, які тематизують громадську та перекладацьку діяльність Анни-Галі Горбач. Питання впливу чинника еміграції на українсько-німецький повоєнний переклад ще потребує аналізу. Це і є метою даної статті.

На противагу широким зв'язкам Радянського Союзу із НДР, у Західній Німеччині довгий час намагалися представити Україну та її літературу лише окремі особистості, серед них – останній „старий австріяк“, виходець із Галичини Ганс Кох, українські науковці-емігранти, які розпочали свою діяльність ще до війни, зокрема Дмитро Чижевський та Іван Мірчук,

а також представники молодшої хвилі еміграції – Юрій Бойко-Блохин, Юрій Шерех, Олекса Горбач, українські письменники Ігор Костецький, Михайло Оrest, Юрій Косач та лише окремі перекладачі, точніше – перекладачки, Марія Мірчук, Елізабет Коттмаєр і Анна-Галія Горбач.

Більшість українських емігрантів бачили своє призначення в розвитку українського культурного та наукового життя і – як і покоління після Першої світової війни – досить слабо виходили на загально-німецьку літературну чи наукову сцену. Варто згадати, що українці створили низку своїх організацій, наприклад МУР (Мистецький український рух у Мюнхені), з Праги було перенесено до Мюнхена Український вільний університет, а екстратериторіальними центрами українства стали після війни Мюнхен, Регенсбург та Аугсбург, тобто великі баварські міста.

Деякі науковці, що досліджували творчість повоєнних українських письменників-емігрантів, висували тезу про створення „літературного гетто“ – „українства як замкненої в собі спільноти, що, боячись утратити ідентичність, оминає шляхи інтеграції в інокультурний контекст“ [1, с.168]. На нашу думку, мету наближення до європейської літератури та науки українські діячі все ж таки ставили перед собою і про це неодноразово заявляли, але сама західноєвропейська спільнота не була готовою до зближення. Тому

зусилля українських емігрантів у Німеччині, спрямовані на створення мистецького діалогу з європейською літературою та збереження національної ідентичності, не завжди мали успіх [12, с. 147]. Ю. Шерех вважає, що бажання цих авторів творити в межах національно-екзистенційного напрямку змушувало їх відчувати свою відокремленість від єдиного європейського літературного руху [11, с. 152], але, на наше переконання, до уваги потрібно брати також і другу сторону – рецептивну, якою могла б стати німецькомовна спільнота, проте довгий час реципієнтом творчості українців вона не ставала.

Тому після Другої світової війни в Західній Німеччині можна спостерігати тільки поодинокі згадки про українську літературу: за 15 повоєнних років з'явилися всього лише кілька перекладів з української, які ми коротко розглянемо.

Реґенсбурзьке видавництво „Ukrainische Kultur“ при МУРі опублікувало тоненьку книжечку з оглядом української літератури поета та письменника Юрія Косача „Ukrainische Literatur der Gegenwart“ („Сучасна українська література“, 1947). Ю. Косач (1908-1990) був членом правління МУРу і в ці роки багато друкувався українською мовою, звертаючись до проблем української еміграції. Його праця стала, по-суті, першим німецькомовним оглядом української літератури після війни [16]. Автор розглянув історію розвитку української літератури, називаючи низку імен сучасних йому письменників і порівнюючи українську материкову та еміграційну літературу. А. Вольдан, приписуючи цій роботі чітку ідеологічну та політичну точку зору (з чим ми не можемо погодитися, оскільки Ю. Косач не виявляє чіткої політичної позиції, як це спостерігатиметься пізніше в низці робіт українських емігрантів), вважає, що ця книжка доводить, „як швидко еміграційні кола налаштувалися на те, що саме вони є представниками та посередниками в поширенні своєї культури на чужині і для чужинців, ще перед тим, як українською літературою почала займатися німецька славістика“ [17, с. 624]. На нашу думку, навпаки, діаспора довго ставала на ноги та, скерована на облаштування свого життя на чужині й першочергову розбудову українських товариств та об'єднань заради згуртування громади і розвитку українського культурного життя, якраз дуже довго не могла дочекатися інтересу з боку німецьких славістів.

У 1948 р. в Аугсбурзі „українець за переконанням“ (оскільки петербуржець), літературознавець, член Мистецького українського руху, професор УВУ в Мюнхені Володимир Державин (1899–1964) видав першу повоєнну збірку української поезії у власному перекладі „Gelb und Blau: Moderne ukrainische Dichtung in Auswahl“ („Жовте та блакитне: Вибрана сучасна українська поезія“). В. Державин володів німецькою мовою (а також класичними, англійською та французькою) як випускник Петербурзької німецької класичної гімназії, а пізніше – історико-філологічного факультету Харківського університету, а як співробітник Харківської філії Інституту літератури УАН (1927-1937) глибоко занурився в український літературний процес. У 1943 р. він емігрував до Німеччини та працював професором УВУ, а також у редакціях українськомовних видань Аугсбурґа та Мюнхена, перекладав з української та на українську. У передньому слові своєї антології В. Державин зазначив, що „жовте та блакитне – це національні кольори українського народу“ та інтерпретував їх – окрім звичних нам тлумачень – як відображення контрастних рис української ментальності та антиномії життєрадісного й реалістичного, з одного боку, та декоративно-відчуженого й орнаменталістичного – з іншого [15, с. 6]. Укладач поставив за мету збірки „засвідчити стилістичне розмаїття та творчу силу сучасної української поезії, як їх зберігала та зберігає українська еміграція за важких матеріальних умов, але без цензури, а також здобутки, творені «під брутальним чужим пануванням радянсько-російського соціалізму у 20-і роки, поки східноукраїнська інтелектуальна еліта майже повністю не була знищена“ [там само].

У передмові „Український поетичний ренесанс ХХ століття“ В. Державин аналізує етапи розвитку української культури, різко він критикує пролетарську літературу „плебейського менталітету“, „ворожий до культури радянський русизм“, говорить про фізичне знищення київських неокласиків чи силювання поетів до політичного плазування [15, с. 15-16]. Тому укладач вважає, що українське письменство стало після війни лише „письменством в екзилі“ [там само, с. 18] і концентрується передусім на творах київських неокласиків та на дослідженнях Празької школи, бо „сили, що пережили терор у еміграції, зберігають волю не лише до відновлення суверенної та незалежної соборної української держави, але й до подальшого розвитку її духовної спадщини

– величного українського поетичного ренесансу ХХ століття, щоби колись закликати своїх поневолених [...] земляків [...] як Прометей – світочем своєї вільної творчості [...] до предвічного українського ідеалізму“ [там само, с.7].

А. Вольдан, аналізуючи представлених поетів антології, вважає, що таким вибором автор намагався продемонструвати, що українська література живе лише там, де вона не знищується комуністичною державою, і що такий однобокий підхід типовий як для західнонімецьких, так і для східнонімецьких антологій [17, с. 624], у чому ми переконуємося особливо на прикладах перших повоєнних збірок. Хоча заради справедливості слід зауважити, що подальші видання українських емігрантів брали у свої антології радянських авторів, тоді як радянські антології емігрантів ігнорували повністю, а в передмовях чи критичних оглядах не пропускали нагоди затаврувати „буржуазних націоналістів“.

Зпід пера В. Державина у 1949 р. вийшла збірка вибраних поезії Я. Славутича „Spiegel und Erneuerung“ у видавництві „Золота брама“ МУРу, до якої, крім 14 повоєнних віршів, увійшло переднє слово перекладача. Це видання також виконувало функцію демонстрації патріотичних почуттів української еміграції [4, с. 40-55]. В. Державин перекладав українські поезії для журналу „Україна і світ“, що виходив у Ганновері; за деякими свідченнями, допомагав вибирати твори для антології української поезії „Weinstock der Wiedergeburt“, що вийшла у Маннгаймі в 1957 р.

У повоєнній Західній Німеччині лише дві антології української поезії були видані не українцями – збірка Г. Коха „Die ukrainische Lyrik, 1840 bis 1940“ (1955) та антологія Е. Коттмаєр „Weinstock der Wiedergeburt“ (1957).

І якщо укладач і перекладач першої – Ганс Кох (Hans Koch, 1894-1959) був німецькомовним вихідцем із Галичини, то друга антологія була підготована й перекладена німецькою письменницею Елізабет Коттмаєр (Elisabeth Kottmeier, 1902–1983) – дружиною українського письменника, критика й перекладача Ігоря Костецького (1913–1983), з яким разом працювала над перекладами й виданнями. У повоєнні роки (1946-1969) подружжя включилося в мистецький рух, видавало ілюстрований часопис „Україна і світ“ (Ганновер), заснувало видавництво „На горі“ для публікації творів української літератури в німець-

кому перекладі й творів світової – в українських перекладах. І. Костецький сам редагував авторські манускрипти й переклади на свій „модерністський“ смак, іноді значно переробляючи їх [9, с. 77-97]. Провідною засадою діяльності видавництва стало „Не сподіватися ані копійки прибутку з видань“, а підставами для вибору текстів були „естетичні, морально-етичні та світоглядні“ [9, с. 79-80]. У видавництві побачили світ твори різних епох та жанрів: від схоластичних трактатів і ватиканського манускрипту до творів В. Шекспіра і сучасної української поезії. „Літературна газета“ назвала це видавництво націоналістичним після друку творів Т.С. Еліота, хоча сам І. Костецький вважав його „безрідно-космополітичним“, оскільки для нього не було нічого „огиднішого за національний нарцисизм“ [там само, с. 90]. Творчі пошуки І. Костецького, його невтомна праця, але водночас і поступове загострення його стосунків з українською діаспорою впливали на творчу особистість Е. Коттмаєр.

Названа вище антологія побачила світ ще в той час, коли І. Костецький підтримував контакти зі своїми земляками. Ініціатива її видання належала Михайлу Оресту, про що читаємо в заключному слові. Цікаво, що в „Українській літературній газеті“, яка публікувалася в Мюнхені, М. Орест надрукував заклик допомогти Е. Коттмаєр видати цю антологію. Це, на нашу думку, красномовно свідчить як про нелегке фінансове становище української діаспори, так і про жертвність праці перекладачів. Водночас це є свідченням тогочасних намагань українських інтелектуалів Німеччини згуртуватися шляхом спільної культурної роботи та вийти на німецькомовну літературну сцену. Можна говорити про те, що культурний капітал українських письменників в екзилі зреалізувався й завдяки посередницькій діяльності Е. Коттмаєр, яка поширила його дію на німецькомовну аудиторію.

В антології презентовані понад 30 поетів – в основному представники Празької та Нью-Йоркської школи, деякі з яких після Другої світової війни перебували в Німеччині і мали контакти з родиною Коттмаєр і Костецького, а з неемігрантів – лише Б.І. Антонич, П. Тичина та М. Зеров. Перекладачка подала також передмову, примітки й біобібліографічну інформацію, доповнивши основний зміст оглядом історії української літератури. З-під пера Е. Коттмаєр

та І. Костецького з'явилися друком ще кілька книг перекладів., зокрема „Трояндовий роман“ В. Барки. Драматична поема Лесі Українки „На полі крові“ („Auf dem Blutacker“), перекладена зусиллями подружжя, прозвучала на каналі WDR німецького радіо у 1969 р.

Коли в кінці 60-х рр. І. Костецький перервав контакти з українською діаспорою, вони з дружиною приєдналися до об'єднання німецьких перекладачів лівого спрямування, які видавали переклади радянських прозаїків і драматургів. М. Стех зазначає, що з цією групою письменник працював під тиском радянських спецслужб, хоча є підстави вважати, що це була лише позірний співпраця [10]. Очевидно, в межах цієї співпраці І. Костецький, Г. Бауман і Е.Коттмаєр упорядкували й переклали антологію давньої літератури „Aus dem alten Russland“ (1968). У 1970 р. вийшов друком роман О. Гончара „Собор“ під назвою „Der Dom von Satschipljanka“ у перекладі Коттмаєр-Костецького.

Усі інші переклади з української та книги про українську літературу публікувалися в Західній Німеччині виключно силами української діаспори. Так, у 50-х роках мюнхенське видавництво „Ukraine“ видавало великий за обсягом часопис „Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart“ („Україна у минулому та сучасності“), який подавав матеріали суспільно-політичного, культурологічного, релігійного змісту про минуле й сучасне України, у тому числі літературно-критичні статті та переклади.

Результати наукової праці українських літературознавців у Західній Німеччині й Австрії були, на жаль, відомими лише вузьким колом, але все ж поступове звернення до наукового осмислення української літератури з боку німецької славістики вважаємо заслугою української діаспори. Цю еволюцію – від дослідників-українців до дослідників-німців, як і в довоєнні роки, можна простежити на основі публікацій славистів. За нашими спостереженнями, у перші повоєнні десятиліття тема української літератури була досить спорадично представлена у славистичних наукових колах, серед літературознавчих робіт впадає у вічі лише послідовна діяльність професора Гайдельберзького університету Дмитра Чижевського (1894-1977), а трохи пізніше – професорів Мюнхенського університету Людвіга Максиміліана Юрія Бойка-(Блохина) (1909–2002). Німецькомовні літературознавчі

роботи україністичного спрямування займали абсолютно периферійне становище в німецькомовній славистиці ФРН та Австрії, українську літературу досліджували лише декілька літературознавців української діаспори, яким вдалося поступово залучити окремих німецьких / австрійських дослідників до українських тем. За десять повоєнних років на західнонімецький та австрійський літературний ринок перекладів вийшло у десятки разів менше, ніж на літературну сцену НДР.

У цій ситуації після Другої світової війни розпочало свою місію подружжя Горбачів – Анна-Галля та Олекса Горбач, які суттєво підняли рівень культурного трансферу з України до Німеччини. Особистість Анни-Галі Горбач вважаємо за доцільне розглянути детально, оскільки саме вона визначає два періоди німецько-українських літературних контактів: увесь повоєнний період зв'язків між українською та німецькою літературою у ФРН, а також період після проголошення незалежності України до Помаранчевої революції. Живучи в Німеччині, вона своєю подвижницькою діяльністю зробила неоціненний внесок у формування уявлень німецькомовного світу про Україну. За висловом її молодшого колеги, перекладача української літератури А. Кратохвіля, А.Г. Горбач була «надзвичайним і повноважним перекладачем», «найкомпетентнішою амбасадоркою української культури на Заході» [8, с. 45]. На жаль, її діяльність залишається недостатньо поцінованою та відомою в Україні.

Анна-Галля Горбач (Anna-Halja Horbatsch, 1924-2012) народилася у південно-буковинському селі Бродина серед Карпат. Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа її родина виїхала у 1940 р. до Німеччини, де Ання-Галля закінчила школу, студіювала славистику. У Мюнхенському університеті Людвіга Максиміліана в той час славистику викладали видатні вчені проф. др. Пауль Дільс та др. Ервін Кошмідер, останній з яких послідовно цікавився українською літературою та співпрацював із Ю. Бойком. Під керівництвом П. Дільса А.-Г. Горбач написала дисертацію «Епічні стилістичні засоби українських дум», яку вона захистила в 1950 р.

Уже в студентські роки дівчина захопилася перекладом, у 1947 р. подала на конкурс газети «Українська трибуна» оповідання М. Коцюбинського «Для загального добра» та Ю. Косача «Ноктюрн б-моль». Вона виграла конкурс і отри-

мала нагороду. У 1948 р. цей переклад вийшов у журналі «Karussell» (м. Кассель). З цього першого перекладацького успіху можна зробити такі висновки: по-перше, дівчина влилася в життя української національно налаштованої інтелігенції діаспори; участь у конкурсі газети, котра була на той час однією із найпопулярніших серед української еміграції в Німеччині й видавалася активними членами ОУН (1946-1949, Мюнхен), свідчить про те, що національні ідеї не були чужими для родини і що Анна-Галя долучилася до них. По-друге, можна говорити про досить раннє формування настанови на посередницьку роль у німецько-українських контактах.

Є усі підстави вважати, що знайомство в 1947 р. та одруження в 1948 р. з Олексою Горбачем (1918-1997), вихідцем з Галичини, що також належав до кола українських інтелектуалів-емігрантів і на той час захищав дисертацію з україністики в Українському вільному університеті, стали законними кроками на життєвому шляху Анни-Галі. У передмові до книги листів, яку А.-Г. Горбач впорядкувала і видала по смерті чоловіка, вона пише: «Упродовж 50-літнього спілкування з автором листів, з яких 49 літ – подружнє співжиття, що почалося в прескромних матеріальних умовах, ми не тратили з очей нашу спільну мету: кожен у своїй ділянці мав здобути потрібні для праці знання не тільки у своєму, а й у чужому інтелектуальному оточенні, яке б служило справі України. Йшлося про те, щоб вичерпно і на належному рівні інформувати чужі наукові та освічені кола про українську мову, історію, культуру» [7, с. 3].

За свідченнями друзів та знайомих родини Горбачів, Олекса мав визначальний вплив на діяльність дружини. Усі її переклади і навіть вже сам вибір авторів мусили бути схваленими чоловіком, а відтак мусили бути високоморальними, патріотичними та з високими християнськими цінностями й естетичними якостями. На думку Ю. Андруховича, Анна-Галя орієнтувалася у своїй діяльності на те, як оцінить це чоловік (власне інтерв'ю від 04.06.2014 – М.І.), тому цим чинником впливу на її особистість нехтувати не можна. Це підтверджують листи, написані Олексою незадовго після знайомства в 1947 р. В одному з них Олекса запитує: «Чому думаєте, що мене не цікавила б Ваша перекладацька праця? Навпаки! Тільки що я особисто був би за іншими новелями – чи так нарисами. Не знаю, чи бачили Ви ту збірку перекладів з укр. літератури, що зветься

«Die Scholle». Теж, як мені виглядає, невлучно і нехарактерно підібраний матеріал. Ви попросили б перекласти щось із Хвильового (напр., «Я», «Повість про санаторійну зону»), Косинки, Косача [...] Бо на підставі всіх отих речей попередніх витворюється в чужинців хибний образ про Україну як про хліборобський край, де все зітхає за чиеюсь міцною рукою порядку, влади («колонія»), – тому я завжди за повносторонній образ навіть у перекладах. Вартість само собою Ваші переклади матимуть незалежно від того всього, – однак, чому не поєднати: і мистецький твір, і нова сторінка національного обличчя, і своєрідна пропаганда. Для німців можна було б навіть дещо з Липиного «Нотатника», де говориться про їхній побут в Україні за першої війни очима українців» [6, с. 353].

Очевидно, подружжя обговорювало твори, які перекладала Анна-Галя, і в пізніші періоди, розглядаючи їх як частину мегазавдання свого життя – працювати для України. Олекса виконував його в першу чергу шляхом досліджень стану української мови, українських діалектів, частково – української літератури; він залишив по собі понад 200 наукових публікацій зі славістики, в т.ч. україністики і низку перевиданих власним коштом українських стародруків, намагався зміцнити позиції україністики в університетській системі Західної Німеччини,

А становище україністики у ФРН, як і українських емігрантів, котрі прагнули донести до німецької спільноти ідеї про окремішність України й української культури, було справді вкрай слабким. Це можна продемонструвати на прикладі розпачливих рядків О. Горбача з його кореспонденції. Так, у листі до видавця Олекси Вінтоняка Олекса з боєм зазначає: «Про презирливо-неприхильне наставлення до української книжки (а ще виданої на еміграції!) в німецькому славістичному світі я вже вам був, здається, писав. Я того теж не в стані змінити» [7, с. 95]. Але насправді він докладає всіх зусиль, щоби хоч якось вплинути на цю ситуацію: розбудовує україністичні студії в університеті, пише програми, перевидані українські книги, поширює їх, хоч університетські вчені ФРН не надто приязно ставляться до українських емігрантів і «до всього «емігрантського» мають ще спеціальне упередження» [7, с. 96-97].

Автор пропонує О. Вінтоняку „один видавничий бізнес – на пробу: чи не погодилися б

Ви видати у формі зошитів [...] хрестоматійки укр. текстів із паралельним німецьким перекладом [...]. Це були б посібники для навчання укр. мови, головню по суботніх шкілках, де знімчені діти вже не розуміють укр. мови [...] Моя жінка згідна була б безкоштовно (вірніш за 20 дарових примірників, що їх могла б використати „для пропаганди“ різним німцям під ялинку! перекласти для Вас такий вибір підібраних текстів до 1-го зошита. У евентуальний зміст цього 1-го зошита входили б такі уривки... „ [7, с. 96-97].

Цей лист ілюструє не тільки той факт, що О. Горбач орієнтувався в літературній сцені України, але й – очевидно – свідчить про його активну участь у перекладацьких проектах дружини, його чітке уявлення про те, які твори потрібно перекладати. Водночас можемо помітити чітку відмінність між настановами чоловіка й дружини: Олекса концентрувався переважно на задоволенні потреб української діаспори, вихованні українських дітей за кордоном, орієнтувався на українського читача для своїх праць, тоді як його дружина – на німецьку аудиторію, на вихід української культури за власні межі. Соціальним капіталом А.-Г. Горбач були контакти з німецькими вченими, видавцями й громадськими діячами. Такий симбіоз дав додатковий поштовх для формування полікультурної особистості Анни-Галі: з яскраво вираженою і домінантною національною картиною світу українки-патріотки, сформованою (у тому числі завдяки чоловікові) системою цінностей, але й рано засвоєною картиною світу носія німецької культури.

Перший великий перекладацький проект А.-Г. Горбач – антологія української літератури ХХ століття „Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts“ („Синій листопад: українські письменники нашого століття“), що вийшла друком у 1959 р. у Гайдельберзі. Для одного з епіграфів до цього видання А.-Г. Горбач вибрала слова О. Довженка:

– А ми хто? Ми хіба не руські?

– Ні, ми не руські.

– А які ж ми, тату? Хто ми?

– А хто там нас знає. Прості ми люди, синку. Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми ... Колись козаки, кажуть, були ...“ [13, с. 4].

Вибором такого епіграфу А.-Г. Горбач демонструє мету публікації антології – ідентифікувати українців як окремий народ, розкрити глибини

його душі, змалювати його тяжку долю, спонукати читачів до емпатії. Це була, по суті, перша повоєнна спроба дати характеристику прозовій українській літературі від початку століття до кінця 50-х років і створити „образ змагань нашого народу до власного політичного та культурного життя“ [3, с.106], що й було зроблено в передмові. Це була перша велика перекладна антологія, видана західнонімецьким, а не українським видавництвом з накладом 3000 екземплярів, яка зібрала низку позитивних відгуків. Але через десяток років А.-Г. Горбач розповість у своїй статті для журналу „Сучасність“, що видавець її першої антології був прикро вражений тим, що наклад не розійшовся, незважаючи на ексклюзивне оформлення книги відомим графіком Г. Грісгабером, на велику кількість дуже позитивних рецензій у німецькій, австрійській та швейцарській пресі, на трансляцію новел у різноманітних радіопрограмах, на щире вступне слово д-ра В. Роте, який „сподівався розбудити приспану байдужість і виступив на боці знехтуваної української культури“ [5, с. 198]. Тож мусимо визнати, що пора рецепції української літератури в Західній Німеччині на той час іще не настала. Але в будь-якому разі антологія прочинила двері до української літератури навіть для невеликого кола зацікавлених і рішуче відмежувала її від російської.

Відвідавши в 60-і роки Прагу, А.-Г. Горбач змогла порівняти роботу перекладачів у НДР та ФРН. Перші працювали в умовах державної підтримки перекладів з літератур СРСР. У ФРН видавництва зовсім не були зацікавленими в публікації творів периферійних літератур СРСР. За свідченням А.-Г. Горбач, до неї не звернулося жодне німецьке видавництво з пропозицією видати українську книжку, більше того, вже перекладені книги західнонімецькі видавництва відхиляли, бо конкурувати з російською літературою українській було дуже важко. Перекладачка бачила основну причину цього в тому, що „видавці і літературні редактори вчилися російської мови у славістів старої школи, для якої українська література й культура не існували“ [5, с. 200]. Тому вона була впевнена, що навіть покращення культурних взаємин, про яке почали говорити в 70-х рр., нічого не змінить, „поки Москва й Ленінград матимуть монополію на експорт культурних вартостей“ [5, с. 200]. Як виявилось, і самі українські радян-

ські інституції не були зацікавлені в тому, щоб у ФРН популяризувалася українська література. Про це дізнаємося зі статті перекладачки для журналу „Сучасність“ „Печальні хоч і повчальні перипетії однієї антології“ і вважаємо за до речне висвітлити її основні моменти, оскільки вони красномовно свідчать про боротьбу А.-Г. Горбач за українське слово з двома системами.

Готуючи свою другу велику антологію української прози „Ein Brunnen für Durstige“ („Криниця для спраглих“), А.-Г. Горбач опинилася межі двох вогнів: між західнонімецькими та радянськими уявленнями про презентацію української культури. Інспіровані відлигою у СРСР, німецькі інституції сподівалися налагодити контакти з радянськими. Завдяки цьому в 1968 р. А.-Г. Горбач змогла одержати замовлення на переклад антології від видавництва, що отримало фінансову підтримку Інституту закордонних зв'язків для серії „Духовна зустріч“ за умови, що „мета зближувати народи, яка присвічує цій серії, не сміла бути порушена, і що ми не вразимо відповідні чинники в Москві антиросійсько-акцентованою антологією України. Це мала б бути антологія, котра дасть репрезентативний взгляд у сучасний літературний процес одного з народів СРСР, до того ж народу з відносно самобутньою культурою. Однак ця самобутність не сміє бути наголошена в тому сенсі, немов би такою книгою ми хотіли підтримувати сепаратистські прагнення в Радянському Союзі“ [там само, с. 203]. Такі побажання й побоювання Інституту закордонних зв'язків та видавництва дають можливість зрозуміти, наскільки сильно залежала від політики діяльність у царині культурних відносин із Радянським Союзом (а оскільки Європа прагнула хоч якогось діалогу з Москвою, то це була політика загравання); вони характеризують ставлення Німеччини до народів СРСР і свідчать про небажання німецьких інституцій – змінювати свій стереотип стосовно належності України до російського культурного простору. Незважаючи на те, що укладачка взяла до антології лише дозволених у СРСР письменників, на вимогу Спілки письменників України відійшла від свого початкового задуму, не подаючи запланованих нею авторів і розширивши програму іншими, запропонованими Спілкою, намагалася виконати усі вище зазначені вимоги замовника з надією на подальшу співпрацю, по виході книги СПУ рішуче відмежувалася від антології і розкритикувала її за антирадянський зміст, особливо що стосувало-

ся вступу та підбору авторів. За словами А.-Г. Горбач, антологія, стала „з німецького боку символом „доброї волі“ в німецько-радянських культурних стосунках. Від тих же, чийого благословення й підтримки німецькі чиновники були певні, вона одержала неабиякого ляпаса“ [там само, с. 197].

У передмові, яка подає короткий огляд української літератури, пов'язаний з політичною історією українського народу, А.-Г. Горбач користується риторикою перших післясталінських років, говорячи про перегини та врахування цього досвіду, в її словах звучить певний оптимізм, що далі література розвиватиметься вільно. Порівняно з різко критичними висловлюваннями передмови до „Синього листопаду“, міркування укладачки звучать досить помірковано, хоча вона не може втриматися від того, щоб не змалювати той важкий шлях, який випав на долю українського народу, і його літераторів і не підкреслити окремішності української культури серед культур народів СРСР, зазначаючи: „Про культурно-історичні та мовні відмінності між народами, республіки яких утворили Радянський Союз, у ФРН знають в основному дуже мало. Для поняття „радянський“ помилково утвердився синонім „російський“...“ [14, с. 9]. А.-Г. Горбач доводить: ці погляди не враховують другий за величиною слов'янський народ зі старовинною культурою та власною мовою, і пояснює німецьким читачам, що такі відомі письменники, як М. Гоголь чи В. Короленко, як і інші представники духовного життя, „мусіли писати російською мовою через царську культурну політику“ [14, с. 9]. Уже саме вступне слово писало іншу історію, ніж її бачили радянські літературознавці чи пропонували антології української літератури, що вийшли в НДР. Тоді як останні майстрували літопис спільної культури й „провідної“ місії російської культури, А.-Г. Горбач концентрувалася на долі українського народу і його літератури.

Своїм доббором авторів та коментарем вона концептуалізує буття української літератури, і це дає ґрунт для висновків про її особисті переконання, світогляд, мотиви та аксіологічні настанови. А настанови перекладачки були такими: „Щиро і радо віддаю свій час і свої сили та знання для популяризації української літератури в німецькомовному світі. Уважаю, що це мій обов'язок супроти обох культур, яким завдячую своє духовне обличчя [...] Хоч уже дещо перекладено, треба ще десятки видань, щоб нарешті за-

своїлося в західного читача поняття „українська література“. Усе це одночасно зв'язано з політичною й економічною залежністю України. Доки її репрезентуватимуть „радянські чинники“, доти нас будуть відсувати в далекий куток культурної карти Європи“ [5, с. 214].

Відтак в Україні з'явилися негативні відгуки на цю антологію як на буржуазну, націоналістичну та антирадянську, незважаючи на те, що в передмові укладачка висловила впевненість, що час помилок нарешті минув, повторивши радянське кліше про засудження цих помилок. У радянській критиці того часу читаємо: „Незважаючи на, здавалося б, такий вибір імен, укладачка і перекладачка книги пані А.-Г. Горбач, яка мала – серед українських буржуазних націоналістів – великий досвід компрометації культурних досягнень Радянської України, доклала немало зусиль для злісної дезінформації предмета. Демагогічна маніпуляція нагрим „підтекстом“, тенденційність інтерпретації кожного факту – ось характерні риси її „творчої“ лабораторії. Вони, власне кажучи, притаманні всім „фахівцям з питань Радянського Союзу“, які вдаються до фальсифікації радянської багатонаціональної літератури“ [2, с. 24].

Таке негативне ставлення до діяльності А.-Г. Горбач, котра намагалася популяризувати українську літературу на Заході, не будучи навіть приблизно настільки критичною до радянської влади, як, наприклад, Г. Кох чи В. Державин, можна пояснити кількома причинами. По-перше, усі українські емігранти, які проживали за кордоном у капіталістичних країнах і засуджували процеси тоталітаризації, які набирали темпи в Радянському Союзі, інтерпретувалися як вороги й українські буржуазні націоналісти, їхня творча чи громадська діяльність потрактовувалася як антирадянська або замовчувалася. По-друге, Радянський Союз боровся за монополію на тлумачення історії, у тому числі історії літератури; і ті, хто намагався диференційовано оцінити процеси розвитку, зокрема історію української держави й культури, не мали права на визнання; безапеляційне таврування цих науковців закривало будь-яку можливість дискусії. Окрім того, літературознавці радянського часу завжди підкреслювали близькість літератур СРСР і наче не помічали відірваності радянської літератури від світового літературного розвитку. На противагу цьому А.-Г. Горбач завжди розглядала українську літерату-

ру в зіставленні з європейською. По-третє, за свідченнями самої А.-Г. Горбач, вона відмовлялася від співпраці з КДБ, яку їй накидали, а „таке в радянський час не забувалося“ [5, с. 210].

Особистість перекладачки й укладачки антології та її картина світу проявляються також і в словнику, розміщеному в кінці збірки. У ньому подано пояснення щодо української історії, географічних назв, реалій. А.-Г. Горбач намагається запропонувати об'єктивну характеристику історичним постатям, висвітлюючи різні точки зору. Щодо І. Мазепи, наприклад, вказано, що „він був козацьким гетьманом, якого російський цар проголосив зрадником і на якого була накладена анафема російської православної церкви; для російської історії Мазепа з прибічниками були символом українського сепаратизму, а слова „Мазепа“ та „мазепинець“ стали в царській Росії зневажливими позначеннями для національно налаштованих українців. В Україні ж Мазепа забезпечив собі хорошу пам'ять завдяки щедрій підтримці архітектури та шкільництва“ [14, с. 420-411]. Наведення таких протилежних точок зору у висвітленні історичних осіб було нетиповим для СРСР, і це стало також „вразливим“ чинником для критики антології, в результаті чого вона, як і інші видання закордонних українців, потрапила до закритого спецфонду і залишилася невідомою широкому загалові в Україні. Свідченням про публікацію у ФРН збірки української літератури стали статті з її критикою в „Літературній Україні“ та „Радянському літературознавстві“, автори яких обурювалися, що „німецькі реваншистські кола постійно висуюють українську проблему, щоб псувати дружні радянсько-німецькі взаємини“ [цит. за: 5, с. 211]. Та все ж у Німеччині антологія стала одним із важливих джерел інформації про Україну, її історію та культуру. На неї вийшло понад 60 рецензій.

Мусимо визнати, що в ці роки українська еміграція поступово відійшла від тієї активної посередницької ролі, яку вона відігравала раніше, і А.-Г. Горбач залишилася чи не єдиною представницею діаспори, яка не опустила рук. Переклавши і видавши десять книг, вона переконалася, що „наша еміграційна громадськість ставиться з гідною подиву байдужістю до справи інформування чужого довкілля перекладами з української літератури. [...] Таке ж саме байдуже, а то й вороже ставлення до перекладацької діяльності виявляють і керівники культурного життя на радян-

ській Україні, якщо ці переклади інформують про Україну, а не про тамошній радянський лад“ [5, с. 196]. Тому А.-Г. Горбач апелює до національної свідомості українців у Німеччині: „**Наша еміграція вже своєю долею призначена поширювати українські культурні вартості поміж чужинців.** Проте вона, з малими винятками, чомусь не спромоглася навіть морально підтримати працю своїх небагатьох перекладачів, хоч би виявивши більше зацікавлення художніми перекладами“ [там само, с. 196].

Виносячи на широкий загал проблему перекладача і суспільства, проблему незатребуваності української перекладної літератури в Західній Німеччині, А.-Г. Горбач намагалася пробудити українську діаспору і закликала її до популяризації літератури своєї вітчизни. Водночас вона привертала увагу до того, що з боку радянських чиновників ідеологічні міркування переважали над міркуваннями про престиж української літератури на міжнародній арені, а західнонімецька культурна політика закривала очі на великодержавні російські амбіції.

Тим більше заслуговує на поцінування титанічний труд А.-Г. Горбач, яка виявилася най-

продуктивнішою перекладачкою української літератури у Західній Німеччині, особливо коли у 90-і роки створила власне видавництво для публікації перекладів з української і опублікувала в ньому десятки перекладів. Завдяки їм і численним науково-критичним публікаціям саме вона почала системно знайомити західнонімецького читача із сучасною українською літературою. З огляду на таку продуктивну перекладацьку діяльність А.-Г. Горбач у різних жанрах, на її широку наукову та суспільну заангажованість в умовах еміграції, умовах відірваності від рідної культури та психологічного дискомфорту через паплюження з боку офіційних українських установ, через нерозуміння сподівань українства з боку німецьких культурних діячів, через відсутність реальної підтримки з боку української еміграції вважаємо її перекладачкою-подвижницею, найвизначнішою особистістю українсько-німецького художнього перекладу.

Перспективи подальших досліджень полягають в опрацюванні архіву А.-Г. Горбач з метою порівняння її версій перекладів та тих версій, що були опубліковані у німецьких та її власному видавництві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла А., *Полістилістика І. Костецького у контексті повоєнного авангарду* // Актуальні проблеми української літератури і фольклору: Наук. Збірник – Донецьк, 2004, в. 9. – С. 185 – 204.
2. Дымшиц А. *Советская многонациональная литература в современной идеологической борьбе.* – Москва: Из-во АН СССР, 1972. – 28 С.
3. Горбач А. Г. *Німецькі голоси про антологію української прози* // Сучасність. Література. Мистецтво. Суспільне життя. – Мюнхен, 1961, № 2, с.105 – 110.
4. Горбач А.-Г. *Українська література в післявоєнних німецьких перекладах* // Сучасність, 1963, Ч. I, С. 40 – 55.
5. Горбач А.-Г. *Печальні хоч і повчальні перипетії однієї антології* // Сучасність. – Мюнхен, 1973, № 7-8, с. 196 – 215.
6. Горбач О. *Шлях зі Сходу на Захід. Спогади*, Упоряд. А.-Г. Горбач, Я. Закревська. Львів: І-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 373 с.
7. *Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946—1996)*, Львів: І-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 940 с.
8. Крадохвіль А. *Надзвичайний і повноважний перекладач* // Критика, 08.07.2011. – С. 45.
9. Соловей Ю. *Відвідини «На горі». Спроба інтерв'ю з додатком практичної есхатології* // Сучасність, 1962, № 11-12, с. 77-97; 30-46.
10. Стех М.Р. *Ігор Костецький: Начерки творчого портрету [Електронний ресурс]*, „Незалежний куль-

турологічний часопис „І”, 2013, Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2013/Stech_Kosteckyj_nacherky_tvorch_portretu.htm

11. Шерех Ю. *Етюди про національне в літературах сучасності. До теорії національно-органічних стилів* // Літературно-науковий збірник. – Нью-Йорк, 1952, в. 1. – С. 152.
12. Юрова І. *Творча особистість І. Костецького у літературному дискурсі II половини ХХ століття: дис. ... канд. філол. наук.* – Донецьк: Донецький національний університет 2007. – 201 с.
13. *Blauer November: Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts.* / Hrsg. von Anna-Halja Horbatsch. – Heidelberg: W. Rothe Verlag, 1959. – 375 S.
14. *Ein Brunnen für Durstige und andere ukrainische Erzählungen*, Hrsg u. übers. v. Anna-Halja Horbatsch. – Tübingen und Basel: Horst Erdmann Verlag, 1970. – 411 S.
15. *Gelb und Blau: Moderne ukrainische Dichtung in Auswahl*, red. Wolodimir Deržawin. – Augsburg: A. Bilous, 1948. – 96 S.
16. Kossatsch J. *Ukrainische Literatur der Gegenwart*, Regensburg: Ukrainische Kultur, 1947. – 36 S.
17. Woldan A. *Zur Rezeption der ukrainischen Literatur im deutschen Sprachraum* // Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht“, Red. Peter Jordan, Andreas Kappler u. a. – Wien u.a.: Peter Lang, 2001, S. 609 – 628.

REFERENCES

1. Bila A. *Kostetskii's Polystylistics in the Context of the Post-War Avant-Garde* [Polistylistyka I. Kostetskoho u konteksti povoiennoho avanhardu]. «Aktualni problemy ukrainskoi literatury i folkloru: Nauk. Zbirnyk». Donetsk, 2004, 9, p. 185 – 204.
2. Dymshyts A.. *Soviet multinational literature in the modern ideological struggle* [Sovetskaia mnohonatsionalnaia lyteratura v sovremennoi ideolohycheskoi borbe]. Moscow, 1972. 28 p.
3. Horbach A.-H. *German voices on the anthology of Ukrainian prose* [Nimetski holosy pro antolohiiu ukrainskoi prozy]. „Suchasnist. Literatura. Mystetstvo. Suspilne zhyttia“. Munich, 1961, № 2, p.105 – 110.
4. Horbach A.-H. *Ukrainian literature in post-war German translations* [Ukrainska literatura v pisliavoiennykh nimetskykh perekladakh]. „Suchasnist“. Munich, 1963, I, p. 40 – 55.
5. Horbach A.-H. *Sad though the instructive vicissitudes of one anthology* [Pechalni khoch i povchalni perypetii odnii antolohii]. „Suchasnist“. Munich, 1973, № 7-8, p. 196 – 215.
6. Horbach O. *East-West way. Memoirs* [Shliakh zi Skhodu na Zakhid. Spohady], ed. by A.-H. Horbach, Ya. Zakrevska. Lviv, 1998. 373 p.
7. *Life is not just existence. Corresponding of Oleksa Horbach* [Zhyttia – ne prosto isnuvannia. Lystuvannia Oleksy Horbacha] (1946—1996). Lviv, 2003. 940 p.
8. Kratokhvil A. *Extraordinary and authoritative translator* [Nadzvychnyi i povnovazhnyi perekladach]. „Krytyka“, 08.07.2011, p. 45.
9. Solovei Yu. *Visit “On the Mountain”. Attempt to interview with the application of practical eschatology* [Vidvidyny “Na hori”. Sproba intervieu z dodatkom praktychnoi eskhatolohii]. «Suchasnist». Munich, 1962, № 11, p. 77-97; № 12, p. 30-46.
10. Stekh M.R. *Igor Kostekiy: Sketches of a creative portrait* [Ihor Kostetskyi: Nacherky tvorchoho portretu]. “Nezalezhnyi kulturolohichni chasopys “I”, 2013
11. http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2013/Stech_Kosteckyj_nacherky_tvorch_portretu.htm
12. Sherekh Yu. *Etudes about national in the modern literature. To the theory of national-organic styles* [Etiudy pro natsionalne v literaturakh suchasnosti. Do teorii natsionalno-orhanichnykh styliv]. “Literaturno-naukovyi zbirnyk”, New-York, 1952, 1, p. 152.
13. Yurova I. *Kostecki's creative personality in the literary discourse of the second half of the twentieth century* [Tvorchy osobysti I. Kostetskoho u literaturnomu dyskursi II polovyny 20 stolittia]: PhD theses. Donetsk, 2007.
14. *Blauer November: Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts* / Ed. and transl. by Anna-Halja Horbatsch. Heidelberg, 1959. 375 p.
15. *Ein Brunnen für Durstige und andere ukrainische Erzählungen* / Ed. and transl. by Anna-Halja Horbatsch. Tübingen und Basel: Horst Erdmann Verlag, 1970. 411 S.
16. *Gelb und Blau: Moderne ukrainische Dichtung in Auswahl* / Ed. and transl. by Wolodimir Deržawin. Augsburg; A.Bilous, 1948. 96 S.
17. Kossatsch J. *Ukrainische Literatur der Gegenwart*. Regensburg, 1947. 36 p.
18. Woldan A. *Zur Rezeption der ukrainischen Literatur im deutschen Sprachraum*. «Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht» / Ed. by Peter Jordan, Andreas Kappler u. a. Wien u.a., 2001, p. 609 – 628.